

Tóth Beáta:

***Theologia et Philosophia: Társalgó ikernővérek*¹**

*Ha azt kívánja: leljem örömem,
olyat kíván, amit meg nem kapok.
Úgy állok itt, mint tengerben a vízcsepp,
amely egy másik vízcseppet keres;
bepottyan, hogy társát megtalálja, ám értetlenül és kíváncsian
szétoldódik, örökre elvegyül.
Nekem anyát és testvért kell találnom;
kutatok, s közben elvesztem magam.*

William Shakespeare: *Tévedések Vígjátéka*, I. 2.²

Egyik olvasata szerint a *Fides et Ratio* pápai enciklika nagyívű, szenvedélyes buzdítás a filozófia és a teológia valódi, kölcsönösen gyümölcsöző kapcsolatának helyreállítására.³ Ebben a hosszan érlelt szövegben, amely hit és ész fordulatokban gazdag viszonyát eleveníti meg, mintegy kétezer évet átszelő, kanyargós ösvényen kalauzolja végig az olvasót, a filozófus pápa annak a gondolatnak paradox következményeivel vet számot, hogy filozófia és teológia autonóm, mégis szorosan egymásra utalt tudományok. S bár dialógus partnereknek nevezi őket az igazság közös keresésében, az enciklika végső kicsengése egyértelművé teszi, hogy egyszerű véleménycserénél többről van itt szó.

A kép, mely ezt a nehezen megragadható gondolatot hivatott illusztrálni megvilágító erejű, de ambivalens is egyben: hű megjelenítője a valódi helyzet ellentmondásosságának. A Boldogságos Szűz Mária és a filozófia hivatása között vont párhuzam kétirányú átalakulást sugall.⁴ Egyrészt, az enciklika kérése szerint, az igazi filozófiának fel kell ajánlania saját racionális és kritikai eszköztárát a teológia számára, hogy ez által termékeny és hatékonyra tegye a teológiai gondolkodást. Másrészt viszont magának a filozófiai gondolkodásnak is fel kellene ismernie, hogy termékenyítésre szorul Isten ígéjének alkotó befogadása által. Ily módon a filozófia kétszeresen is úgy áll előttünk, mint amely átalakuláson megy keresztül, s ennek ellenére a változás során érintetlenül megőrzi autonómiáját. S nemcsak hogy változatlanul autonóm marad, hanem addig nem látott távlatok nyílnak meg előtte,

¹ Az angol eredeti (*Theologia et Philosophia: Twin Sisters In Conversation*) 2004-ben elnyerte a Blackwell kiadó és a *New Blackfriars* folyóirat által meghirdetett teológiai esszéverseny díját. *New Blackfriars* 86 (2005) 365-378.

² Nádasdy Ádám fordítása.

³ *Fides et Ratio. II. János Pál pápa enciklikája A Hit és Ész kapcsolatának természetéről*, Szent István Társulat, Budapest, 1999.

⁴ "Tiszta összhang figyelhető meg ugyanis a Boldogságos Szűz Mária és az igazi filozófia hivatása között. Miként a Szűz arra volt hivatva, hogy mint ember és mint nő egész létét odaadja azért, hogy Isten Igéje testté és testvérünké lehessen, úgy a filozófia arra hivatott, hogy kritikus észmunkájával tegye lehetővé, hogy a teológia mint hívő megértés termékeny és hatékony legyen. Miként Mária a Gábor által hozott üzenetre mondott igenjével semmit nem veszített el igazi emberségéből és szabadságából, úgy a filozófiai gondolkodás sem veszít semmit autonómiájából, ha elfogadja a megszólítást, ami az evangélium igazságából hangzik feléje. Sokkal inkább megtapasztalja a filozófiai gondolkodás, hogy egész kutatása a legmagasabb megvalósulás felé tör." *Fides et Ratio*, 108

lehetőségeinek új magasságokba szárnyalását tapasztalhatja meg. E szerint a kép szerint, a filozófiai és a teológiai gondolkodás egymást megtermékenyítő találkozásában, az autonómia tökéletesen összefér a szolgálólányi készséggel, mely tud adni és elfogadni, átalakítani és átalakulni.

E kép nyilvánvalóan inspiráló és bátorító eszményt kíván elénk állítani a jelenlegi bizonytalan helyzetben, amikor sokan úgy vélik, e két tudomány önazonossága meggyengülni látszik. A kölcsönösen gazdagító eszmecseréhez magabiztos beszélgetőtársakra van szükség, ezért is buzdítja oly őszinte hévvel az enciklika a filozófusokat, maradjanak hűek a hagyományos törekvéshez, mely vállalkozásuk eredeti identitását és integritását adta: ne veszítsék szem elől a bölcsességi dimenziót, mely a létező valóság és az emberi élet végső értelmének keresésében jut kifejezésre. Az út, amelyet a jelenkori filozófiai gondolkodás választ, nem közömbös a teológiai reflexió fejlődésére nézve sem – a teológia nem haladhat előre régi szövetségese eredményei nélkül. Ezért sürgeti a dokumentum a teológusokat, hogy fedezzék fel újra a filozófiai gondolkodás által kifürkészett metafizikai horizontot, mely Isten igéje közvetítéséhez alkalmas talajt készíthet. A filozófia és a teológia szinte jegyesi kapcsolatának képe (Scheeben nyomán) arra hivatott, hogy feloldja az autonómia és a kölcsönös egymásra utaltság egyidejű meglétének gondolatából származó fogalmi feszültséget. Amennyiben eszménykép áll előttünk, felvetődik a kérdés, vajon az erre való törekvés megvalósítható-e a jelen körülmények között, s egyben azt is kutatjuk, lehetne-e más módon elképzelni a tényleges helyzetet. Nem feledve, hogy a kép, amelyet választunk, meghatározza majd gondolatmenetünk fogalmi játéktérét, e bonyolult kapcsolat újfajta leírására teszünk kísérletet.

1 Családi-másik?

Leírhatnánk a helyzetet a következő különös történelmi genealógiával. E szerint az embriónyi keresztény teológia az ókori filozófia méhébe plántálva kel életre, amellyel ugyanolyan szimbiózisban él, mint amennyire élesen el is különül tőle. A felnőttkorba lépve, az érett keresztény teológia megszüli okos és szófogadó gyermekét, a keresztény filozófiát, aki azonban felcseperedvén maga is nagykorúvá válik, és elkezd önállóságra törekedni. Külön utakon járva, fiatal és lázadó felnőttként szüntelen harcban áll anyjával, a teológiával. Ahogyan öregszenek, egyre jobban elbizonytalanodnak a kapcsolatuk természetét illetően: az anya továbbra is ragaszkodik bizonyos szülői jogaihoz, a lány azonban nem akarja elismerni gyermeki kötelezettségeit. Az anya végül nem hajlandó felhagyni felnőtt gyermekétől való függőségével, bár lánya egyre jobban elidegenedik tőle, és olykor különös és könnyelműnek tetsző életet folytat.

Ha ezen a hagyományos módon, és alapvetően a keresztény teológia szemszögéből tekintjük filozófia és teológia kapcsolatát, nehezen szabadulhatunk az alá- fölérendeltségi viszony gondolatától, amely valódi autonómia és alapvető egymásra utaltság között feloldhatatlan feszültséget sugall. E helyett a genealogikusan talán helytálló, ám fenomenológiai szempontból hiányos képi leírás helyett, szükségünk lenne egy másfajta – az egyenlőséget jobban kifejező – képre, amely alkalmas két összetartozó és mégis egyértelműen elkülönülő diszciplína különbségek és hasonlóságok tarkította, összetett viszonyának megragadására.

Tovább keresgélvén a rokoni szálak között, s olyanok után kutatva, melyek 'családi-másikként'⁵ megtestesíthetik azonosság és másság paradox viszonyát, az

⁵ A „családi-másik” (family other) fogalmát William Desmondtól kölcsönözzük, aki a filozófia és, szavai szerint, annak „másikái” – az esztétikai, a vallási és az etikai mint sajátos lét- és

egyvetéjű ikrek különös kapcsolatára lelünk. Bennük hasonlóság és különbség egyedülálló módon vegyül össze. Egyszer zavarba ejtően egyformának tűnnek, másszor megdöbbentő közöttük a különbség. Hihetetlenül sok a közös bennük (minden egyes génjük) mégis megismételhetetlenül egyediek. Megegyeznek a gyermekkori élményeik, neveltetésük és szellemi hátterük, felnőttként azonban más az érdeklődési körük és mások az ambícióik. A nyelv, melyet egymás közt beszélnek sajátosan jellemző rájuk; s ismerik egymás gondolatait, mint akik tökéletesen azonos hullámhosszon vannak. Talán mindenkinél jobban egymásra utaltak, mégis mindkettejük éli a saját életét. S bár teljességgel megállnak a saját lábukon, jobban megérthetjük őket, ha fura kettősként bizalmas beszélgetésbe merülve, egyszerre találkozunk velük.

Végző soron nagyon nehéz eme bonyolult viszony jellemzőit számba venni, az iker mivolt lényege nem egykönnyen önthető kész fogalmakba. Tudva tehát, hogy a kép, amelyet választottunk eszköz csupán egy régi probléma másfajta megvilágítására, s nem feledve, hogy eszközünk lehetőségei végül is behatároltak, tanulmányozzuk át röviden a teológiai és a filozófiai vállalkozásban rejlő alapvető másság és lényegi hasonlóság ikervonásait.

2 Meghatározó másság

Első pillantásra a különbségek tűnnek szembe. Az általános nézet szerint a filozófia, az ész vezérelte diskurzusként, a valóság természetét veszi szemügyre, a lét igazságait és rendezőelveit kutatja racionális vizsgálódás keretében. A teológia hit vezérelte diskurzusa ezzel szemben Istenre tekint, és minden létezőt Istenre vonatkoztatva szemlél, amikor a keresztény hit titkainak rendszeres kifejtésére vállalkozik. Míg a filozófus egyéni gondolkodó, aki közvetlenül és merészen néz szembe a létezők világával, a létet közvetlen adottságában szemlélve, és a lét minden elképzelést felülmúló másságán érzett csodálatára figyelve, a teológus gondolkodása közvetettebb. A filozófus elsődleges reflexiójával szemben, a teológus reflexiója másodlagosként, a Szentírás és a Szent Hagymány szövegeinek tanulmányozása nyomán születik, melyek egyben már maguk is teológiával átitatottak.

Ha a filozófus az emberi gondolkodás csúcsteljesítményét megcélzó virtuóz, a teológus inkább irodalom kritikus, aki nem annyira csúcsok meghódítására törekszik, hanem szolgálni szeretne: tehetségét azért kamatoztatja, hogy Isten költői megnyilatkozása szüntelenül érthetőbb és élvezhetőbb lehessen az emberi fül számára.⁶ Értelmező tevékenységéből eredően a teológus gondolkodása heurisztikus, olyan „felfedezések” nyomán születik, amelyek az esetleges partikularitás, a ki nem számítható történések világába kalauzolnak minket. Racionálisan kidolgozott, egyetemes gondolatformák helyett a teológus narratív formában megindított reflexió gondolati meghosszabbítását tárja elénk. Műve ily módon közvetlen fogalmi kapcsolatban áll vizsgálata tárgyával, belátásai hatnak saját teológiájára.

A filozófus a létezés teljességét kívánja megragadni, s miközben kiveti hálóját, hogy gondosan lefedje vele a lét valóságának egészét, kénytelen-kelletlen el kell tűrnie, hogy az esetlegesség részletei óhatatlanul átsiklanak majd a háló szemein. Így azután a sajátosan „keresztény tényező” – Isten végtelen szeretete a véges, egyedi személy iránt, amint azt a kinyilatkoztatás és a kereszt hírül adja (s amely a teológus számára

gondolkodásmódok – kapcsolatát jelöli vele. Ld. William Desmond: *Philosophy and Its Others: Ways of Being and Mind*, Albany, State Univ. of New York Press, 1990, 1-61.

⁶ A teológus mint irodalom kritikus gondolatához Ld. Tóth Beáta: „‘Critical’ Theology? Notes on Theological Method”, *Louvain Studies* 26, 2001, 99-116.

életfogytig tartó elmélkedés tárgya) – a filozófus hálójában észrevétlen marad.⁷ Magányos gondolkodó ő, aki egyedül, bátran néz szembe megannyi nehéz kérdéssel, s csak reméli, ám biztosan sohasem tudhatja, hogy szavai végül teret kapnak az emberiség közös eszmecseréjében. Beszélgetőtársai között ugyan ott a többi filozófus, végső soron azonban csakis a saját belátására hagyatkozhat. Egyedülálló teljesítményét senkiével össze nem tévesztendő hangja fémjelzi: a fennhangon gondolkodó ember mások figyelmének szánt, zord monológja.

A teológusi megnyilatkozás beszédhelyzete egészen más; a teológus sohasem válhat meg hittestvérei társaságától: hallgatói Isten és az egyház keresztény közössége, akikért és akiknek nevében fürkészi a hit titkait. Az egyház tagjaként beszéde az imádság proszlogionjához kell legyen hasonló, mely szüntelenül szem előtt tartja teremtményi voltát és Isten misztériumától való alapvető függőségét.⁸ Az effajta „Hozzá szóló” reflexió tapogatózó, és kereső, nem feleli, hogy a kezdeményező mindig Isten örök Igéje, amely megelőz, és egyedül tesz lehetővé bármilyen emberi megnyilatkozást. S ebben az értelemben a teológus logikáját deduktívnak is nevezhetnénk, mivel szüntelenül az isteni megnyilatkozás eredete felé törekszik. Akkor alkot újfajta teológiát, ha „a Szentírás bizonyos szavait” új módokon „tereli vissza az Igéhez”, ahol már minden eleve „adva van”.⁹

A filozófus az emberi gondolkodás előmozdításán munkálkodva inkább előre tekint, s a lét csodáját friss szemmel szemlélve újabb és újabb teóriák megalkotásán fáradozik. Személyes meggyőződése és hitbeli elkötelezettsége ugyan nem közömbösek az általa megalkotott filozófiai rendszer külső formájára nézve, azonban mégsem ezek adják rendszere legbensőbb kohézióját, és, legalábbis módszertanilag, elkülöníthetők. A teológus álláspontja tárgyával szemben aligha lehet semleges. Beszéde tipikusan személyt-bennfoglaló, s így személyes hite, mely előfeltétele a mindent Istenre vonatkozó reflexió lehetőségének, át- meg átítatja teológiai rendszerét. Az ilyenfajta személyt-bennfoglaló diskurzus a megélt keresztény hitből és a tanítványi életformából forrásozik, a mindenkori hívő közösség spirituális igényeire érzékeny, s egyben „liturgikus” eredetű.¹⁰ A teológus az egyház tagjaként beszél Isten titkáról, annak az egyháznak a tagjaként, amely szüntelenül ünnepli, jelenlétként és eseményként éli meg a misztériumot. Ezért a teológus szavai szükségszerűen az örök Ige elsődleges, liturgikus szemlélésében gyökereznek. Nem meglepő tehát, hogy míg a filozófus reflexiója sokak szerint a létezés paradoxona felett érzett hatalmas csodálatából fakad, a teológustól joggal várható el, hogy munkája előtt az imádság kiapadhatatlan forrásából merítsen ihletet világunk általa elképzelt víziójához.

Vázlatos iker-portrénk alapján is világos tehát, hogy filozófiát és teológiát összehasonlítván, nem csupán két semleges tudományágat vagy konkrét értelemben vett akadémikus diszciplínát vetünk egybe. Vizsgálódási tárgyuk, módszereik és céljaik különbségén túl (melyek szokásos alapja lehetnek az összehasonlításnak), figyelembe kell vennünk olyan tényezőket is, melyek nem is annyira magukat a diszciplínákat

⁷ A „teológiai tény” és a filozófia kapcsolatáról Ld. Hans Urs von Balthasar: ‘Theology and Philosophy’, in Medard Kehl, Werner Löser szerk.: *The Von Balthasar Reader*, New York, Crossroad, 1982, 362-367.

⁸ Ld. Nicholas Lash: ‘Anselm Seeking’, és ‘The Beginning and End of ‘Religion?’, mindkettő in Nicholas Lash, *The Beginning and End of ‘Religion’*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1996, 150-163; 3-25.

⁹ Jean-Luc Marion: *God Without Being*, Chicago, The Univ. of Chicago Press, 1991, 156-158.

¹⁰ Ld. Jean-Yves Lacoste: ‘Théologie’, in Jean-Yves Lacoste (szerk.): *Dictionnaire Critique de Théologie*, Paris, Quadrige/PUF, 2002, 1144-1145.

állítják előtérbe, hanem művelőik személyét, és az általuk követett gyakorlat háttérét. Különféle kötelezettségek, egyénhez kötött értékek és a személyes hitre épülő identitás, mely szoros kapcsolatban áll egy meghatározott közösség elméleti reflexiójával és mindenkorai gyakorlatával, az összevetéskor mind fontos szerepet kapnak. És ahogyan sokan kifejtették már, sem a filozófia, sem a teológia nem tudomány a szó szűken vett értelmében, egyikük sem pusztán racionális, objektív és semleges vizsgálata egy jól körülhatárolt területnek, hanem mindkettő felismeri vizsgálódása elválaszthatatlan részeként azt az alapvető szubjektív elemet, mely hitelességének egyedüli zálogát adja.

S itt szinte észrevétlenül lépünk át a hasonlóságok körébe. A filozófus, a bölcsesség szerelmese (aki a létből átsugárzó *sapientia* keresésének széles útját járja), és a teológus, Isten bölcsességének szerelmese (aki a Kereszt botránnyának szűk ösvényén lépdél), nem különböznek radikálisan egymástól. Azt mondhatnánk, különbségeik ikerkülönbségek csupán: egyazon mércével mérhetők, nem minőségi inkább fokozati eltérések, s mint az ikrek esetében ez megszokott, még különbségeikben is hasonlóságot hordoznak.

Effajta hasonlító különbséget figyelhetünk meg például, amikor a filozófiai és a teológiai nyelvet vesszük szemügyre. Mind a filozófusok, mind a teológusok beszámolnak arról a tapasztalatukról, hogy másra vissza nem vezethető többlettel találják szembe magukat, egyrészt, amikor a létet vizsgálják, amely túlnő emberi fogalmainkon, másrészt, amikor Isten titkának metafizikai gondolkodást meghaladó, kimeríthetetlen gazdagságát szemlélik. Eme többlet szerencsés következményeivel küzdve nagy nyelvi erőpróba várja őket: kénytelenek szüntelenül a végsőig tágitani az emberi nyelv lehetőségeinek határát, hiszen sohasem hagyhatnak fel a szinte reménytelen vállalkozással, hogy áthidalják a mondható és mondhatatlan között húzódó tátongó szakadékot. E közös erőfeszítés pedig hasonló hozzáállást alakít ki bennük a nyelvvel szemben. Tudván, hogy éppúgy urai, mint ahogy szolgálai a nyelvnek, világossá válik számukra, hogy a lét megdöbbenő másságáról, vagy a Háromságos Egy Isten kifürkészhetetlen titkáról szólva a nyelvet csakis leleményesen, ugyanakkor alázatos gonddal és szabatos pontossággal használhatják. S e ponton a hasonlító különbségek átadják helyüket a zavarba ejtő egyezéseknek.

3 Megdöbbenő hasonlóság

Hiszen e két ikertestvér nem csupán külső megjelenésében hasonlít egymáshoz, hanem, mondhatnánk, genetikusan is megegyeznek: alapvető erőforrásaik és végső eszköztáruk mélyreható szerkezeti azonosságot mutat. „Végső viszonyulásként” és „alaptudományként” mindketten mítosz és logosz ősi frigyéből származnak, s megdöbbenő hasonlóságaik is ide vezethetők vissza. Első pillantásra minden világosnak tűnik: a filozófia logosz alkatát örökli, míg a teológia látásmódját a mítosz jellemzői határozzák meg. Közelebbről szemügyre véve azonban e sajátos viszonyt, az azonos gén keveredésének sokkal bonyolultabb képletével találjuk szemben magunkat, mely egyik tudomány esetében sem hagy kétséget afelől, hogy eme eredeti egység lényegi jegyeit viseli. Mítosz és logosz szinte elválaszthatatlan szövevényként fonódik össze mindkettőjükben, amint az emberi lét végső igazságainak megragadásán fáradoznak.

Hans Urs von Balthasar szerint a teológia éppúgy nem nélkülözheti a logosz kritikai és reflektáló gondolkodásmódját, ahogyan a filozófia is racionalista szóáradattá üresedik, ha elveszíti a mítosszal való eredendő kapcsolatát, mely egyedül nyithat

számára rálátást a létezés titkára.¹¹ S ebben az értelemben mítosz és logosz eredeti egységét sem a filozófia sem a teológia nem képes meghaladni: mindkettő ugyanabban a talajban gyökerezik, amelyből a lét filozófiai önkinyilatkoztatása és az isteni pozitív kinyilatkoztatás sarjad. Ha a filozófia a mítoszból származót csupán illusztráló képek tárházává fokozza le, és a létnek mint olyannak nem ismeri el ténylegesen kinyilatkoztató szerepét, akkor a filozófiai vizsgálódás többé már nem képes a valóság mélységeinek hiteles megragadására, és pusztá gondolatgyűjteménnyé szűkül a teológia számára, ahogyan az többször megtörtént a keresztény gondolkodás történetében.

Úgy tűnik, Balthasar itt azt a komplex gondolatot igyekszik megragadhatóvá tenni, hogy míg a logosz vezérelte diskurzus önmaga is a „teológiára” irányul, amennyiben a feltétlen Igaz, Jó és Szép felé törekszik, addig a kinyilatkoztatás irányította beszéd, melynek elsődleges helye a mítosz, „filozofikus” is egyben, amikor a létről saját elképzelést alkot. Filozófia és teológia egyszerre hasonlóként és különbözőként állnak tehát előttünk, hasonlóságuk és különbségeik pedig abból a tényből fakadnak, hogy formális tárgyak részben megegyezik: „a teológia (és ennek következtében egyben a hitaktus) formális tárgya azonos a filozófia (és a hozzátartozó mitológia) formális tárgyának szívével.”¹² A lét titkának filozófiai megragadása ugyanazon formális antropológiai helyen történik, amely az isteni önkinyilatkoztatás mélységeire nyitott.

Legfőbb eszközünk, melynek segítségével e közös helyet birtokba vehetjük, a képzelet, amelyre a filozófiai és a teológiai gondolkodás hasonlóképpen támaszkodik, épp azon a ponton, ahol a lényegi másságra való alapvető nyitottság a tét. William Desmond elgondolása szerint a képzelet nem csak önmagunk meghaladásának képességével ruház fel minket, lehetővé téve, hogy világunkat és saját helyzetünket mintegy távolságból, „más”-ként szemlélhessük, hanem egyben megközelíthetővé teszi számunkra azt a végső „porozitás” jellemezte „köztes” helyet is, amelyen keresztül a valódi isteni transzcendencia felé nyílik kilátásunk, és amely nem csupán saját öntranszcendenciánk csalóka tükörképét veri vissza.¹³ A „kreatív porozitás” közbenső helyén, a képzelet segítségével, kínálja fel az isteni eredet az emberi kreativitással való többértelmű kommunikáció lehetőségét. A tiszta filozófiai logosz önmagában elégtelennek bizonyul emberi létünk és világbeli helyzetünk bizonyos végső kétértelműségeinek megragadására. A Desmond által pascali „*esprit de géométrie*”-ként, mértani gondolkodásként jellemzett ráció, mely az egyértelműséget keresve igyekszik mindent hatáskörébe vonni, képtelen elérni az emberi létezés ama rejtett zugaiba, amelyek csak az „*esprit de finesse*” intuitív szellemi beállítottsága által közelíthetők meg. Csak a finomságokra érzékeny képzelet tud egyedül számot vetni az általunk elképzelt dolgok kettős természetével, s segíthet eldönteni, hogy üres fantáziaképek-e csupán, avagy valóban az igazi másság felé mutatnak.

Mindennek pedig fontos következményei vannak a filozófia és a vallási kép viszonyának alakulására. Ugyanis a filozófia, amely maga is nagyrészt rászorul az intuitív gondolkodás segítségére, ily módon sohasem lesz képes a gyakran ráosztott bába szerepét maradéktalanul betölteni: a vallási képet, s egyben a vallási képzeletet, nem szabadíthatja meg annak sajátos és lényegi kétértelműségétől. Ideális esetben azt

¹¹ Ld. Hans Urs von Balthasar: *A dicsőség felfénylése, I. kötet. Az alak szemlélése*, Budapest, Sík Sándor kiadó, 2004, 133-138.

¹² Id. mű 145.

¹³ Ld. William Desmond tanulmányát a képzeletről, különösen pedig a vallási képzeletről, melynek adománya megfogalmazása szerint „küszöb képesség”. William Desmond: ‘Religious Imagination and the Counterfeit Doubles of God’, in *Louvain Studies*, 27, 2002, 280-305.

várnánk el a filozófiától, hogy a vallási képbe zárt, és a kétértelműség homályába burkolózó jelentést egyértelműen világossá tegye, a diszkurzív logosz feladata lenne, hogy a hit által csupán részlegesen végbevitt megértési folyamatot beteljesítse. A racionalitás szabadságát elnyerő vallási kép így megszabadulhatna potenciálisan hamis jelentést hordozó formájától. Ám, nyilvánvalóan semmifajta filozófiai újraértelmezés sem képes hatókörébe vonni a képnek azt az ellenálló benső magját, amely átírhatatlan a fogalmi gondolkodás hangnemébe.

Desmond úgy véli, éppen ez az alapvető rezisztencia és végső kiválthatatlanság – szavai szerint a vallási kép „erős” gyengesége – rejti a valódi transzcendencia lehetőségének zálogát mind a vallás, mind a filozófia számára. Amennyiben a filozófia maradéktalanul át tudná venni, és saját fogalmi gondolkodásába illeszthetné a vallási kép „igazságát”, az Isten transzcendenciája felé vezető átjárót eltorlaszolná az ész saját alkotása: Isten racionalista „hamisított mása”. A kép „erős” gyengesége – mely immanens másságában egyfajta transzcendens isteni másságról tesz tanúságot – a biztosítéka annak az emberit és istenit összekötő nyitottságnak, „lyukacsos közegnek”, amelyet az ész feltételez ugyan, de önerejéből nem hozhat létre. Desmond a filozófus (különösen pedig a hívő filozófus) egyik legfontosabb feladatát abban látja, hogy a porozítás eme köztes zónáját rendben tartsa. Fenntartási munkálatai részeként a filozófusnak fel kell kutatnia azokat a „gondolat-bálványokat” – a valóban transzcendens Isten hamisítványait –, amelyek önmagába zárják az emberi világot, eltömítve ama pórusokat, amelyeken keresztül, hitünk szerint, az isteni üzenet eljuthat hozzánk. Desmond beszámolója nyomán úgy áll ellőttünk filozófia és teológia – mítosz és logosz elválaszthatatlan egységének sarjai – mint amelyek egyazon horizontra nyitottak, arra, amely egyedül adhat fogalomnak és képnek egyaránt hiteles egzisztenciát.¹⁴

Ezek után aligha meglepő, hogy a *Dictionnaire Critique de Théologie* (1998, 2000) filozófia című szócikkének szerzője, Jean-Yves Lacoste, különös közeledést, mondhatni furcsa átalakulást vél tetten érni a filozófia és a teológia kapcsolatának fejlődésében.¹⁵ A szótár első, 1998-as kiadásában öt, egymást követő, állomást nevez meg a filozófia és a teológia kapcsolatának történetében: 1/ A logosz és a kereszt; 2/ A kereszténység és a filozófia; 3/ A filozófia a teológia szolgálatában; 4/ A különvált filozófia; 5/ A „teológiai” a filozófiában. Ezek az alcímek a hagyományos filozófiai arculat fokozatos eltolódását jelzik egy teológiaiabb profil felé. E változás során a filozófia, amely hagyományosan féltve óvta autonómiáját, és racionális vizsgálódása illetékességi körét mindig igyekezett úgy kijelölni, hogy ezáltal gondosan megkülönböztethesse magát a teológiától, miután biztos távolba került vetélytársától, meglepően teológiai ambíciókat kezdett dédelgetni.

Lacoste rámutat arra a tényre, hogy a modern korban több világosan felismerhető teologumenon (Krisztológia- és Szentháromság-teológia ihlette témák) jelentek meg a filozófiai diskurzuson belül, amelyek azonban elszakadtak az egyházi kontextustól és hagyományos egyházi tanítástól (pl. Hegel, Schelling, Kierkegaard esetében). Ezek megjelenése többet jelent a teológiától való egyszerű átvételnél. Lacoste

¹⁴ Hans Urs von Balthasar szavai szerint elhibázott törekvés lenne, ha a „szótlan jelentésgazdagságot”, amelyet a mítosz magában foglal, megpróbálnánk fogalmakká alakítani, hiszen „Kierkegaard szavával – még nélkülözi az egzisztenciát.” Ebben az értelemben, „a mítosz és a fogalom egyaránt az Istenemberre vár, mert voltaképpen létiüket csak tőle nyerhetik el.” Hans Urs von Balthasar: *A dicsőség felfénylése, I. kötet. Az alak szemlélése*, Budapest, Sík Sándor kiadó, 2004, 475.

¹⁵ Lacoste: ‘Philosophie’, in Jean-Yves Lacoste: *Dictionnaire Critique de Théologie*, Paris, PUF, 1998, 901-906. Vesd össze a második, javított kiadás ugyanezen címszavával. Lacoste: ‘Philosophie’, in Jean-Yves Lacoste: *Dictionnaire Critique de Théologie*, 2002, 907-913.

egészen odáig megy, hogy megkockáztatja abbeli véleményét, miszerint e különös átváltozás eredményeként a súllyal bíró teológiai reflexió jelentős hányadát részben, vagy egészben inkább korunk filozófiai szövegei tartalmazzák, semmint maguk a teológiai írásművek. A fent említett teológiai szótár második kiadásában Lacoste árnyalja, és továbbfejleszti nézetét, amely szerint ugyan a Hegel, Schelling és Kierkegaard filozófiájába beleszórt teológiai eredetű gondolatok sok esetben gnosztikus, mitologikus, vagy félig eretnek nézeteket eredményeztek, s nem valódi keresztény eszméket, e filozófusok művei azonban mégis teológiaként (habár nem hivatalos egyházi tanításként) gyakoroltak maradandó hatást a hivatalos teológiára, s kevésbé hatottak abban az értelemben, hogy gondolati háttérrel biztosítottak volna a teológusok számára. Szerinte a filozófia egy másik jelentős módon is kapcsolódik a teológiához: néhány fontos témáját (pl. a személy fogalmát, a teremtés gondolatát) a teológiának köszönheti.¹⁶

Különös metamorfózisnak lehetünk tehát tanúi: úgy tűnik, mintha a filozófia kibújván az immanens, racionális reflexió bábójából, melyben, hite szerint, védve volt a teológia hatásától, lassan új alakot öltene magára, mely zavarba ejtően hasonlít a teológiához. Végül is azt láthatjuk, hogy e két diszciplína időnként annyira hasonlít egymásra, hogy már nem is tudjuk megkülönböztetni őket. Mivel is állunk szemben? Két eredetileg különálló tudomány összeolvadását figyelhetjük-e meg, avagy csak lényegi azonosságuk válik egyre szembetűnőbbé, az a hasonlóság, mely jellegzetes másságuk egyedüli bizonyítéka, csakúgy, mint az ikrek esetében?

4 Identitás – friss szemmel

Úgy tűnik, Lacoste az előbbi elképzelés mellett teszi le a voksát, amikor a racionalitás egy újfajta modalitásának megjelenéséről beszél, amely a filozófiai diskurzus eredeti, a teológia reflexiójától független státusának feladása nyomán születik meg.¹⁷ Ez az újfajta racionalitás, Lacoste szavaival, a filozófia és a teológia között húzódó határmezsgyén bontakozik ki, ott, ahol az eredetileg jól kivehető határvonal eltűnik, átadva helyét egy átmeneti zónának, melynek létezéséről tudunk ugyan, de valóságosan nem láthatjuk mettől meddig is tart. Eme átmeneti zóna teret ad tisztán filozófiai kérdéseknek (pl. a matematikai létezők ontológiai státusa), vagy egyértelműen teológiaiaknak (pl. a hét szentség közötti belső összefüggések), de olyan valóságok is helyet kapnak benne, amelyeket a teológus vagy a filozófus szemszögéből egyaránt megközelíthetünk. És bár filozófia és teológia közös kutatási területen osztoznak itt, s így tárgyuk, úgy tűnik, megegyező, az általuk létrehozott diskurzus mégsem közös, hanem (a wittgensteini értelemben) két különböző életforma megnyilatkozásaként tekintendő.

Véleményünk szerint Lacoste itt két ellentétes gondolat összebékítésének nehézségeivel kénytelen megküzdeni: egyrészt, hogy olyan diszciplínákról van szó, melyek vizsgálati tárgya megegyezik, s amelyek között nincs világos határvonal, másrészt, hogy két olyan nem felcserélhető diskurzussal van dolgunk, amelyek eltérő életpályák reflexiója nyomán születnek. Lacoste magyarázata szerint eme két, egzisztenciálisan különböző, életformát nem követheti egyazon időben ugyanaz a személy: a filozófus követte *vita philosophica*, melynek gyökerei a klasszikus görög kultúráig nyúlnak vissza, konfliktusba kerül a teológus hittapasztalatával, melyről úgy

¹⁶ Az enciklika is említést tesz ezekről a teológiai eredetű filozófiai fogalmakról. Ld. *Fides et Ratio*, 76.

¹⁷ Lacoste: 'Philosophie', in *Dictionnaire Critique de Théologie*, 1998, 904. És ugyanezen szócikk átdolgozott változata a 2002-es kiadásban, 912-913 oldal.

valljuk, teljesen átalakítja a hívő embernek a létező világhoz való viszonyulását. Ugyanezen oknál fogva felváltva sem végezhet valaki filozófiai és teológiai munkát, mint ahogy az megszokott például a természettudományok esetében, amelyeket egymást követő lépésekben is alkalmazhatunk. Még ha a teológus időnként a filozófia nyelvén szólal is meg, nem a *vita philosophica* elvárásai szerint alakítja életét, hanem a kereszt logikáját követi. Személyes hitéről és reményének végső alapjáról nem adhat számot a filozófia szavaival.

Láthatjuk tehát, hogy Lacoste elképzelése a két diszciplínáról, melyek megkülönböztethetetlenül összefutnak egy közös átmeneti zónában, elégtelennek bizonyul, amikor egyszerre mind e két beszédmód alapvető elkülönülését állítja. Míg érvelése azon részét, hogy filozófia és teológia két különböző életformát képviselnek, melyek nem követhetők egyazon személy által, minden további nélkül elfogadhatjuk, az azonban már kétségesnek tűnik számunkra, hogy a képzeletbeli határmezsgye képe valóban megfelelő eszköz-e arra, hogy elkülönülés és jelentős egyezések együttes meglétének paradox viszonyát kellően megragadhassuk. Vajon a senki földje bizonytalan zónájában megőrizhető-e hosszú távon az identitás? A filozófia új keletű teológiai ambíciói vajon kockázatos közeledést jeleznek-e, mely végül veszélybe sodorhatja mindkét tudomány önértelmezését, avagy csupán a filozófiai vállalkozás örökölt természetének következményei válnak-e egyre nyilvánvalóbbá? Újfajta identitás kereséseként értelmezzük-e az előttünk zajló változást, vagy annak jelét lássuk-e benne, hogy a filozófia újabban egyre inkább felismeri igazi valóját, tudniillik, hogy nem más, mint a teológia ikertestvére?

Iker-modellünk alapján a lényegi azonosság felismerése paradox módon egyszerre mind utat nyit a jelentős különbségek meglétének belátásához. Minél szembetűnőbb a hasonlóság, annál inkább bizonyítja az ikrek világosan elkülönülő létét. Új modellünkben – a közös határterület térbeli analógiájával ellentétben – az azonosság eszméje mentes a térbeliség sugallta kötöttségektől, s így azonos tárgy, de eltérő diskurzus elgondolhatóvá válnak a térben való keveredés asszociációja nélkül. Ily módon a filozófia is lehet „teologikus” (amennyiben a lét önkinyilatkoztatásának képzeletbeli-mitikus nyitottságával számot vet), a teológia pedig olykor „filozófiává” válhat (amikor önálló metafizikai elképzeléssel áll elő), s mégsem kell idegen talajra lépniük, vagy önazonosságuk elvesztésétől tartaniuk. E helyett, a filozófián belüli teológiai gondolkodást úgy tekinthetjük, mint amelyet a filozófiai életforma sajátos önértelmezése vezérel, míg a teológián belüli filozófiai reflexió egy másik életformától vezérelve jelenik meg előttünk, melyet a kereszt logikája irányít. Analógiánk azt is lehetővé teszi, hogy a két tudomány közötti statikus válaszvonal helyett dinamikusabb kölcsönhatást tudjunk elképzelni, egyfajta beszélgetést két szoros kapcsolatban lévő, mégis szabad fél között.

Az ilyen társalgás mindenek előtt együttes hajlandóság a társulásra a kölcsönösen gazdagító társasági érintkezés közegében. Baráti figyelemmel a másik felé fordulás, gyümölcsöző eszmecsere, a felkínált gondolatok leleményes elsajátítása. Egyedül ilyen dinamikus gondolatcsere által alakul igazán, és válik a másik fél ismerős másságától valóban megkülönböztethetővé a személy önazonossága. Ösztönző két-irányú kommunikáció nélkül meggyengülhet az identitás, az így önmagába zárt beszéd, kiüresedve, végül értelmét vesztheti, s mindez különösen is igaz, ha iker-diskurzusokról van szó.

A társalgó felek között az osztozás sajátos erőtere, közös találkozási mező jön létre, melyet nem annyira a keveredés határmezsgyéjéhez, mint inkább közvetítő kommunikációs csatornához hasonlíthatnánk, olyasvalamihez, amit William Desmond

„metaxologikus közvetítés”-nek nevez.¹⁸ Ez a fajta közvetítés egyszerre „ön-közvetítés és közvetítése a másinak” a „köztes” terében, ahol a lét számtalan módon kifejezi önmagát, s így egyik oldalra sem szűkíthető le. Desmond elgondolása szerint a filozófia, mely lényege szerint „metaxologikus” reflexió, nem fordulhat önmaga fogalmi monológjába, hanem igyekeznie kell megőrizni nyitottságát a többi alapvető gondolkodásmód (az esztétikai, a vallási és az etikai) mássága felé. Azon túl, hogy filozófiai módon újrafogalmazza mindazt, aminek a tőle különböző gondolkodásmódok hangot adnak, egyben nagy tisztelettel figyel e másfajta hangokra a maguk valódi másságában – egészen odáig, hogy akár saját hangja is átalakul e másság hatására. A filozófia ebben az értelemben „kétszeresen gondolkodó gondolat”: önmagát és másikat is elgondolja az összetartozó „családi diskurzusok” sokszólamú közösségében, ahol saját hangja is többszólamúságba vált át a különböző hangok e bonyolult összecsengésében.

5 Megújult kapcsolat

Végére is milyen kapcsolatot alakíthat ki a teológia ikertestvérével, a filozófiával? A *Fides et ratio* kezdetű enciklika egyidejűleg három különböző modellt alkalmaz e két tudomány kapcsolatának leírására, melyek mindegyikéhez ragaszkodik. Különösen az utolsó két fejezetben, teológia és filozófia kölcsönhatásának taglalásakor érezhető az a bonyolult törekvés, mely három eltérő elképzelés sokszor ellentétes elemeit igyekszik összebékíteni. Az első, melyet a hagyományos kétlépcsős modellnek nevezhetnénk, úgy tekinti a filozófiát, mint amely segít előkészíteni a talajt a teológus számára, oly módon, hogy a teremtetett dolgokról természetes és rendszeres fogalmi tudást alkot, amelyre a teológia által vizsgált, kinyilatkoztatásból szerzett természetfeletti tudás ráépülhet.

A második elképzelés ugyanígy a filozófia „nemes és nélkülözhetetlen segítségét” hangsúlyozza a teológiai reflexió számára, amelynek szüksége van a kiművelt ész és egy bizonyos fogalmi apparátus segítségére, hogy saját érveit megfogalmazhassa az *intellectus fidei* részeként. A filozófia segítségére itt olyan értelemben is szükség van, hogy beteljesíti és kritikusan megítéli a hit által elsődlegesen megkezdett megértési folyamatot. E modell tulajdonképpen a *philosophia ancilla theologiae* hagyományos elképzelésének modern változata.

Harmadikként (de a többivel szemben kiemelt helyen) ott találjuk e két tudomány körkörös viszonyának gondolatát. E szerint filozófia és teológia kölcsönösen segítik egymást céljuk beteljesítésében, egymást követő, s egyben össze is fonódó lépésekben: a teológia Isten szavának elsődleges megragadásából indítva gondolkodását, bátorítást és megerősítést nyer a vele párhuzamosan gondolkodó filozófiai elme igazságkereső reflexiójából; a filozófia pedig, a valóság végső természetének emberi kutatása során ihletre és tájékozódási pontokra lelhet Isten ígéjének teológiai értelmezésében. E harmadik modell úgy láttatja mind a teológiát, mind pedig a keresztény filozófiát, mint amelyek ugyanazon két pólus – Isten ígéje és annak jobb megértése – között szüntelenül mozogva nyernek folyamatos lendületet vállalkozásukhoz.

Nem meglepő tehát, hogy amint az enciklika szövege át- meg átsiklik egyik modellről a másikra, s egyiknél sem állapodik meg végleg, úgy változtatja a filozófia

¹⁸ William Desmond: *Philosophy and Its Others: Ways of Being and Mind*, Albany, State Univ. of New York Press, 1990, A filozófia mint „metaxologikus” diszciplína definíciójához lásd különösképpen a könyv első fejezetét.

autonómiájának és a teológia nélkülözhetetlen segítőtársának gondolatát. A régebbi anya-gyermek kapcsolat eszméje és a két egyenjogú partner kapcsolatának gondolata keveredik itt feloldhatatlan kétértelműségben. Kérdezhetnénk, van-e kiút a felemás viszonyok eme útvesztőjéből?

S ami ennél is fontosabb, vajon valóban szüksége van-e a teológiának a filozófia „segítségére”? Nem képes-e alapvetően önálló gondolkodásra? Jean-Yves Lacoste teszi fel ez utóbbi két kérdést, filozófia és teológia jövőbeli kapcsolatának lehetőségeit mérlegelve. Amennyiben a kortárs filozófia, Heidegger nyomán, a metafizika végét hirdeti, nem kellene-e a teológiának újra átgondolnia jelenlegi viszonyát e „haldokló nyelvhez”?¹⁹ Ha a filozófiának nincs több mondanivalója, nem indítja-e a bölcsetség a teológiát arra, hogy önállóan beszéljen és gondolkodjon, nem kérve egy olyan diskurzus „segítségét”, amely talán már nem is létezik többé. Lacoste arra a következtetésre jut, hogy, függetlenül a filozófia tényleges sorsától, egy mindenkor egészséges teológia sohasem bízhatja magát mindenestül a filozófiára vagy egy meghatározott kultúrára, hanem, különösképpen akkor, amikor a léttel való törődést a filozófia elhanyagolni látszik, meg kell tanulnia, hogyan lehet a lét teljességének Balthasar által megálmodott őrzője.²⁰

Ha az enciklika talán túl szoros kapcsolatot feltételez, Lacoste víziója a filozófiát és a teológiát összekötő szálak végleges szakadását vetíti előre. Vajon lelhetünk-e valamifajta középutat, amely hűségesebb hit és ész iker-szárnyának gondolatához, melyek együttes, összehangolt erőfeszítéssel lendítik magasba az emberi szellemet az igazság szemlélése felé?²¹ Új modellünk alapján az iker párbeszédet folytató filozófia és teológia, a valóság végső értelmét keresvén, jó testvérként nem hagyhatja el egymást az úton. E fárasztó út során megszámlálhatatlan alkalmuk nyílik a kölcsönös segítségnyújtásra és eszmecserére – szolgálat és viszonzatszolgálat apró cselekedeteinek végeérhetetlen sora ez – mégis mindkettőnek magának kell a teljes távot megtennie. És ha a társalgás útközben akadozna is közöttük, már a másik jelenlétének pusztá tudata is hatással lenne eltérő, s egyben rokon látomásukra. Megdöbbenő egyformaságuk és meghatározó másságuk ténye gyümölcsöző együttműködésük ígéretes reménye lesz mindig.

¹⁹ Lacoste: ‘Philosophie’, in *Dictionnaire Critique de Théologie*, 2002, 912.

²⁰ Lacoste: ‘Être’, in *Dictionnaire Critique de Théologie*, 2002, 418.

²¹ Ld. a *Fides et ratio* kezdetű enciklika mottóját.